

Waar de venen groeiden: de Achterhoek

CEES-JAN DE ROOI

Al lange tijd wordt vermoed dat delen van de Achterhoek in het verleden met veen bedekt waren. Over de exacte situering en omvang van het veen is echter weinig bekend. In dit artikel worden enkele aspecten van een recent onderzoek naar de veenbedekking in de Achterhoek samengevat.

De landschappelijke situatie van de Achterhoek in de periode van de 11e tot de 15e eeuw is niet helder. Duidelijk is dat delen van de Achterhoek veel natter waren dan tegenwoordig en dat zich op veel plaatsen veen had ontwikkeld. Door latere ingrepen zijn die vroegere natte omstandigheden moeilijk meer te herkennen. Om een beter inzicht in de bewoningsgeschiedenis van het gebied te krijgen, is het belangrijk om meer van de vroegere veengebieden te weten.

Het hoofddoel van het onderzoek was het samenstellen van een kaartbeeld met de situering en omvang van veengebieden in de Achterhoek. Tot op heden is daar weinig onderzoek naar gedaan. In de algemene landschapshistorische en bodemkundige literatuur (Berendsen, 1998, o.a. fig. 8.40, 278; 2000, 59-60, 65; Mulder, 2003, fig.146; Vervloet, 2000, p. 105) wordt maar mondjesmaat gewezen op de voormalige aanwezigheid van veengebieden. Zelfs in specifiek historisch-geografisch onderzoek: 'Beheer en gebruik van het Wolfersveen in de gemeente Zelhem' (Stronks, 1984, p. 114) wordt vrijwel voorbij gegaan aan deze laatmiddeleeuwse periode met mogelijke veenbedekking.

Schaarse aanwijzingen zijn te vinden in historische beschrijvingen. Zo worden in de 'Statistieke Beschrijving van Gelderland' (Martens, 1808) en de 'Geographische beschrijving van de provincie van Gelderland' (Entrop, 1772) verschillende veengebieden genoemd. Vooral historische kaarten geven veen- en of natte gebieden weer. Uit recente inventarisaties van veldnamen (Maas en Schaars, 1992-2004) blijkt dat er redelijk veel veentoponiemen in het onderzoeksgebied aanwezig zijn. De 'Kaart van Nederland in 800' (Renes, Schuijf en Vervloet, 1984-1987, kaart 5) is één van de weinige recente kaarten die een beeld geeft van de veenbedekking in de Achterhoek.

Voornamelijk op basis van de historische beschrijvingen en de recente toponiemgegevens wordt aangenomen dat er in de Achterhoek veen aanwezig was. De opzet van het onderzoek heeft zich dan ook vooral gefocust op de situering van deze gebieden. Om te komen tot een gebiedsdekkend kaartbeeld was het noodzakelijk om een groot aantal bronnen met elkaar te combineren. We hebben gebruik gemaakt van oude topografische kaarten en atlanten, archiefonderzoek (kaarten en geschreven bronnen), toponiemen en bodemgegevens. Binnen deze bronnen is gezocht op de trefwoorden: turf en veen, andere trefwoorden of toponiemen zijn buiten beschouwing gelaten. Het opstellen van een kaart met veengebieden alleen op basis van archiefmateriaal was niet haalbaar. Alvorens de samenstelling van het gebiedsdekkend kaartbeeld te bespreken, zal eerst een deel van de voornamelijk in het archief verzamelde gegevens beschreven worden.

HET AFGRAVEN VAN TURF

In de Achterhoek is de afgraving van veen vooral kleinschalig van aard geweest. De beperkte omvang en dikte van het veenpakket en de slechte bereikbaarheid waren daarvan de voornaamste redenen.

Alleen voor het Heeren- en Woltveen zijn er plannen geweest om turf op grootschalige wijze te winnen. Dit veengebied werd op 27 april 1639 door de Gelderse Rekenkamer verpacht aan de markegenoten van Hengelo en Zelhem. In het contract was een bepaling opgenomen dat de Rekenkamer het veen zelf weer zou mogen afgraven, als er binnen de pachttermijn van 25 jaar een vaart naar Zutphen of Doesburg zou zijn aangelegd (Makkink, 1956, p. 32). Het lijkt erop dat de vaart nooit tot stand is gekomen en dat daarom de grootschalige afgraving achterwege is gebleven.

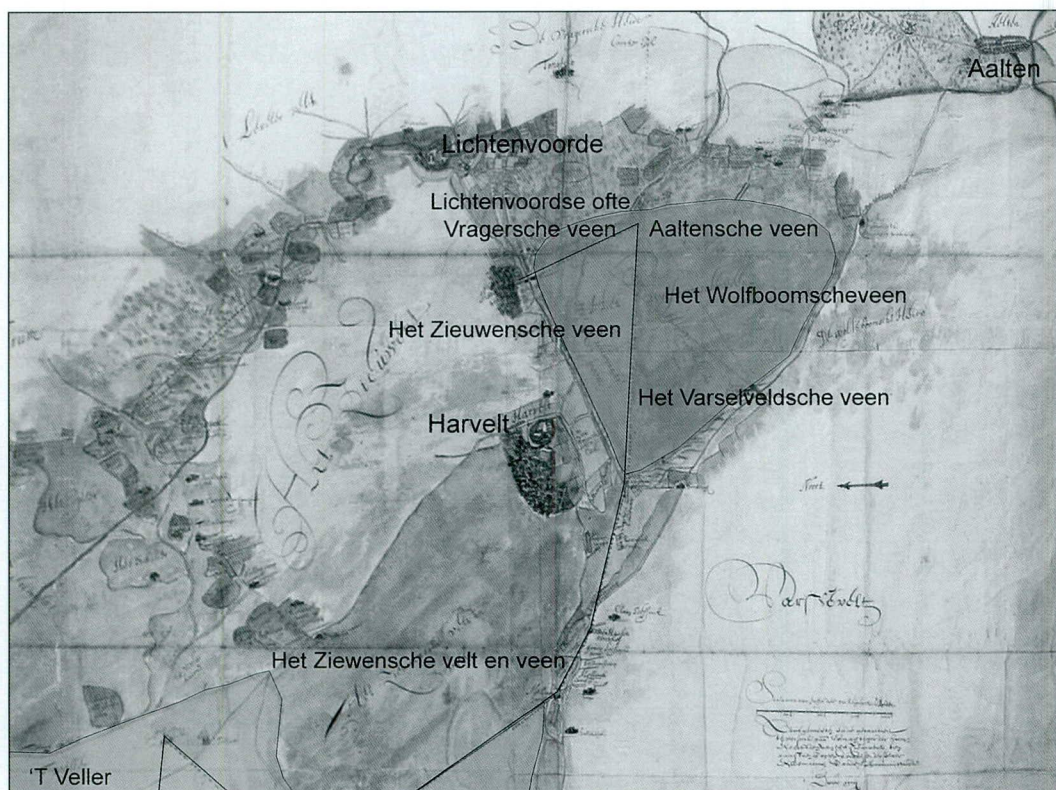

Daarnaast lijkt er vanuit de omgeving van Ruurlo enige handel in turf te hebben plaatsgevonden. Uit 1561 kennen we een brief van het stadsbestuur van Zutphen inzake een overeenkomst om geen turf meer op de markt van Zutphen te verkopen. Ook uit de 19e eeuw komen nog twee vermeldingen van de leveringen van turf¹.

Door de plaatselijke bevolking werd voornamelijk voor eigen gebruik turf gestoken. Op de meeste onverdeelde woeste gronden was men vrij om schadden of turf te steken. Het turfsteken vond in eerste instantie op een onsystematische manier plaats. Vaak begon men op een bepaalde plek in het veengebied een gat te graven, soms begon men vanaf een hogere zandgrond aan de rand van een veen. De beperkende factor hierin was, dat het gat na verloop van tijd vol liep met water. In het omringende veenpakket werd zoveel water vastgehouden, dat een deel daarvan altijd afvloeide naar het laagste punt. De gestoken turf werd in ronde, open stapels te drogen gelegd en na droging met de wagen opgehaald. In eerste instantie leverde deze manier van turfafgraven weinig problemen op. Toen echter de behoefte aan goede brandstof toenam, nam ook de druk op de veengebieden toe. De groei van de turfgraverij en het onsystematische karakter had uiteindelijk een zeer negatieve uitwerking op de bruikbaarheid van het totale veengebied. Het veen werd er onbegaanbaar door en dus onbruikbaar. Zo werd langs de veenweg richting Lichtenvoorde op willekeurige wijze veen gestoken, zodat men vreesde dat de weg te smal zou worden². In het Herenbroek leidde het turven van tijd tot tijd tot onlusten³. Om de problemen in de veengebieden te beteugelen stelden markegenootschappen in de 17e en 18e eeuw regels op, die per marke konden verschillen. Zo werden lijsten opgesteld met de namen van keuters (kleine boertjes) die gerechtigd waren om in een aantal gebieden turf te steken. In 1701 mocht er geen veen gestoken worden in het Ruurlose veen. Een jaar eerder al mocht men niet in het veen komen en vreemden wa-

ren al helemaal niet gerechtigd⁴. Enkele reglementen geven aan hoeveel turf er door een individu gestoken mocht worden. Rond Zelhem werd in 1611 bepaald dat: *volle erven mogen twaalf mieten turf hebben, iedere miete van vijf vadem dikke en zes voeten hoog, de halve erven zes mieten en de brinksitters drie mieten. Ieder zal in zijn eigen baane blijven en voor de voet uitsteken* (Makkink, 1956, p. 32). Hieruit blijkt al dat een aantal marken probeerde het turfsteken te reguleren. Zo werden in het veengebied lange kavels veen verkocht. De koper mocht voor een bepaalde tijd het veen afgraven. De ondergrond verviel na deze termijn terug in eigendom aan de verkopende partij, *verkopen zonder bodem*. Het gebeurde wel dat een afgraving meerdere termijnen in beslag nam. De marke van Ruurlo besloot op 19 juli 1820 de bovengrond van het Everwenniksveld in percelen aan eigenaren en inwoners publiek te verkopen. De grond was uitstekend geschikt om turf van te maken. De verkoop geschiedde onder de voorwaarde dat na vier jaar de ondergrond weer aan de marke zou toekomen⁵. Ook heerlijkheden, bestuurlijke eenheden die eveneens grond in bezit hadden, verkochten veengrond. Een uitgebreid gedocumenteerde verkoping van percelen veen rond het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw komt uit het archief van het huis Verwolde. Het betreft het Haselaerveen: *Men is gerechtigd om te mogen turven of turf te steken in het gedeelte dat de koper toekomt. De koper mag de grond alleen gebruiken om deze zelf uit te venen of turf te steken, zoals men gewoon is te doen*⁶. De verkochte percelen werden van elkaar gescheiden door houten palen, evenals de grens tussen de percelen en het onverdeelde veen. Sommige heerlijkheden kochten gebieden aan om daarin *onverhinderd* turf te steken. De turf werd gestoken door landarbeiders, opgehaald en vervoerd naar kasteel of landhuis. De heer van Keppel verklaart dat hij op 5 september 1795 op het Wolmker schadde had laten steken, alleen hij had het exclusieve recht om dat daar te mogen doen⁷. Schadde is

Het gebied tussen Aalten, Mariënveld en Varsseveld, getekend door J. van Lindt. Bron: Gelders Archief, Marken en Maalschappen, 1650, kaart nr. 162 (kaartbewerking: Mirte Stamkot).

een heideplag en 'schab' of 'schat' een dunne laag turf op natte heide (Leenders 1989, p. 54). In verschillende veengebieden werd regelmatig illegaal turf gestoken, bijvoorbeeld aan de zij-kanten van het Landweersveen in de jaren 1771 en 1795. Als represaille werd de gestoken turf bij daglicht weggehaald en in stukken geslagen boven deze gronden. In het jaar 1801 werden de illegaal gestoken schadden in het Landweersveen en 't Wolmersgoor deels cadeau gedaan, de rest werd in stukken geslagen⁸. In 1556 werden in het Konings Veen onder Zelhem onbevoegde turf-stekers bestraft⁹. Ook in Eibergen werden er rond 1770 in het Swillbrocker Veen onrechtma-

tig turf en kluysten gestoken door Eibergse boeren¹⁰. Op de Landdag te Zutphen in 1726, kwamen er klachten van de inwoners van Meddo, Huppel, Henxel, Ratum en Het Woold. De limietscheidingen daar werden door inwoners van het bisdom Münster geschonden. Het betrof met name het weiden en stelen van vee, het steken van turf en het maaien van plaggen op Gelders grondgebied (Drost, 1998, p. 22).

BESCHRIJVING VAN ENKELE MANUSCRIPT-KAARTEN

Van de geïnventariseerde bronnen waren vooral de manuscriptkaarten erg waardevol. Deze kaarten werden voornamelijk getekend ten behoeve van processen over grenzen. Vaak waren die grenzen in natte en slecht toegankelijke gebieden gesitueerd. In veel van deze gebieden bevonden zich veenkoepels. Behalve van manu-

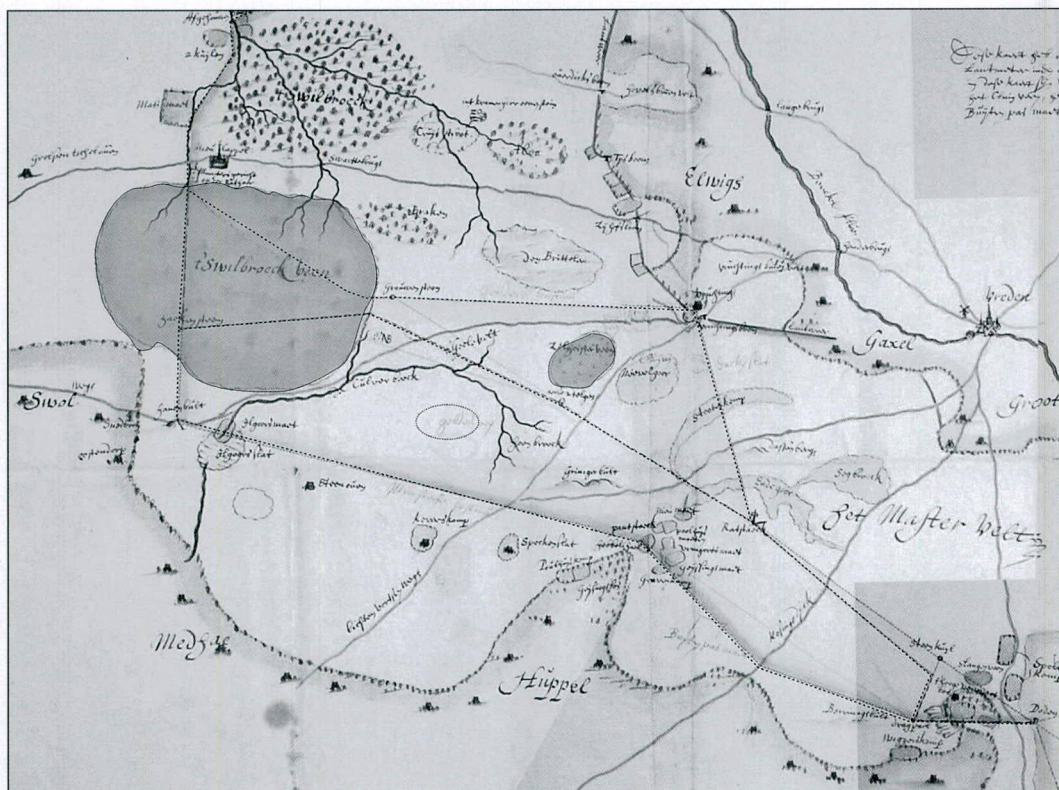
scriptkaarten is er voor het onderzoek ook gebruik gemaakt van kaarten die zijn opgesteld met een militair doel. Deze kaarten beslaan een groter gebied en geven daarmee een globaal beeld van het landschap in die tijd. De oudste kaart binnen het onderzoek is getekend omstreeks 1547 en is eigenlijk niet meer dan een schets. Hij maakt onderdeel uit van een gerechtelijk dossier, waarin het gebruik en de verdeling van de veengrond is geregeld¹¹. Weergegeven is het veengebied ten zuidoosten van Lichtenvoorde. Bij een ingetekend woonhuis zijn nog net de letters *de ...oak* te herkennen, hetgeen duidt op *De Radstaak*. Duidelijk leesbaar is de *weg na Aelten en Bredevoort*. De situering van het veengebied is op basis van deze gegevens goed te bepalen. Qua omvang lijkt het gebied door te lopen tot aan Lichtenvoorde, waarbij opgemerkt moet worden dat de schets vrij grof en onnauwkeurig is. Op de schets worden vier veentoponiemen weergegeven: *Lichten-*

voerdse vhenen, Siwentsche vheen, Herveltsche vhenen en Aeltensche Vheen. Het centrale deel van het veengebied is in vijf stroken verdeeld. Zichtbaar is dat de stroken van elkaar worden gescheiden door houten palen. In drie van de stroken mogen de *gemeine* en de *boulende*, ofwel de markegenoten en de aanwonenden turf steken. Van de overige stroken is er één waarin alleen de *Heren van Grouw* mogen steken en één waarin alleen *Graaf van Stirume* dat mag. Uit 1650 dateert een kaart waarop het gebied tussen Aalten, Lichtenvoorde, Mariënvelde en Varsseveld is te zien¹². Het veengebied van de oudste kaart is ook op deze kaart terug te vinden. De kaart is in opdracht van de geërfden van het Zieuwent, getekend door J. van Lindt. Hij maakt onderdeel uit van een procesdossier

Het Lookveen. Bron: Gelders Archief, familie Van Dorth tot Medler, 1705, kaart nr. 713, inv.nr. 415 (kaartbewerking: Mirte Stamkot).

De Gelders-Münsterse grens in de Mastermark.
Bron: Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen,
1653, kaart nr. 49, behorend bij inv.nr. 4471(II).

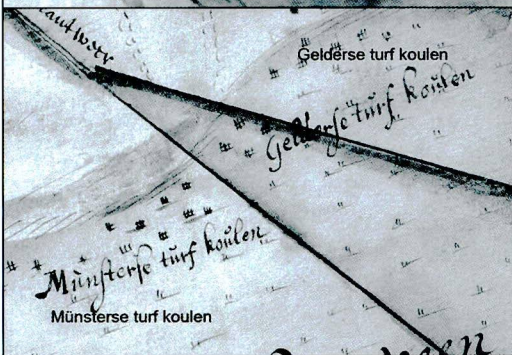
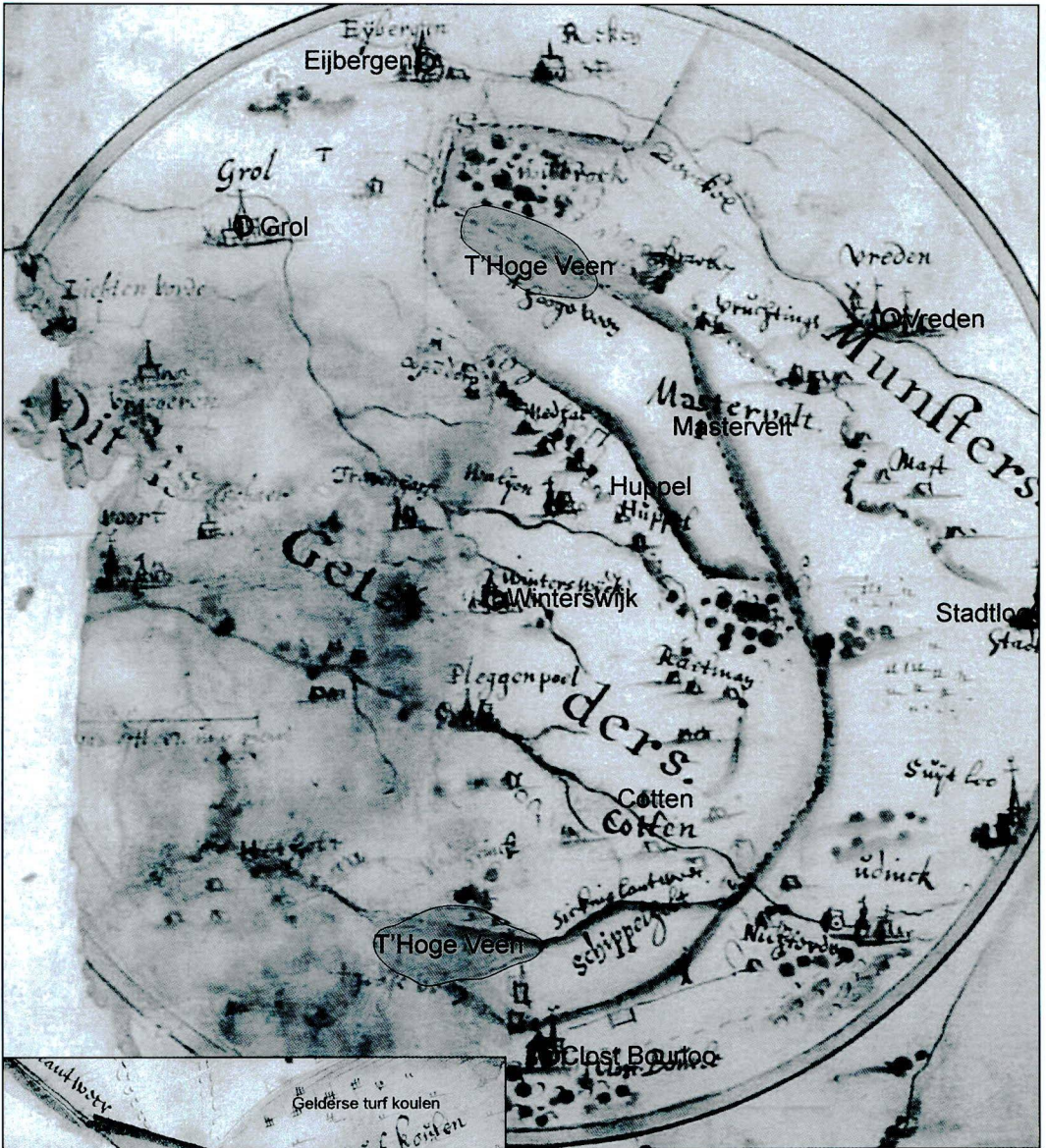
dat betrekking had op de situering van de grens tussen de verschillende marken. De landschappelijke opbouw is vrij exact weergegeven. Te onderscheiden zijn: wegen, waterlopen, boerderijen, akkers, bos en woeste gronden. De veengebieden zijn wat onduidelijk, maar dankzij de toponiemen weten we dat het om veen gaat: *Lichtenvoordse- of Vragersche Veen*, het *Aaltensche Veen*, het *Wolfboomscheveen*, het *Zieuwentsche Veen*, het *Varselveldsche Veen*, het *Remminck Veen*, het *Halse Veen*, het *Heerenveen* en het *Hengelsche Veen*. Op twee plaatsen zijn zelfs *turf culle* getekend, plekken waar turf gestoken werd. Ze lagen vrijwel op de grens en zijn om die reden waarschijnlijk weer-

geven. De *Halsche turf culle* ligt op de rand van het grotere *Halse veen*, de andere, het *Remminck veen*, ligt geïsoleerd.

Een kaart die maar een zeer beperkt gebied afbeeldt, is afkomstig uit het archief van de familie Van Dorth tot Medler¹³. De situering van het *Lookveen* is in 1705 door landmeter L. Verbeek opgetekend (zie pagina 123). Met behulp van letters en een legenda zijn de verschillende landschappelijke elementen benoemd. Zo wordt duidelijk dat het *Lookveen* centraal in het *Wische broek* ligt en ook *het einde van 't Lookveen* wordt weergegeven. Het *Lookveen* zelf bestaat uit een aaneenschakeling van eilandjes in een natter gebied, dat ontwaterd wordt door *De Riet waardoor de beek in 't Lookveen [stroomt]* die op zijn beurt uitmondt in de *Meddelaasche Beek*.

Correcties van de Gelders-Münsterse grens hebben tot een aantal kaarten geleid, waarvan er

De Gelders-Münsterse grens bij het klooster Buurlo en het Masterveld. Bron: Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen, 1631, kaart nr.29, behorend bij inv.nr. 4470 (kaartbewerking: Mirte Stamkot).

Detail: Is een getekende uitvergroting bij deze kaart, uit hetzelfde archief (kaartbewerking: Mirte Stamkot).

vier in dit onderzoek zijn gebruikt: drie van Nicolaas van Geelkercken (twee uit 1631 en een uit 1653)¹⁴ en een kaart uit 1731 door I. van den Heuvel en J.R. Ossing¹⁵. De kaarten geven in totaal acht verschillende veentoponiemen of veengebieden weer: *Reverink Veen*, *Blekkink Veen*, *Gelders- of Boerlo Veen*, *Swilbroek Veen*, *Selhorster Veen*, *Gelders Veen*, *Hooge Midhase Veen* en tweemaal het *Hoge Veen*. Uit de vergelijking van de verschillende kaarten blijkt dat een aantal veengebieden elkaar overlapt, waarbij vorm en/of toponiem kunnen verschillen. De grens tussen Gelre en Münster liep door enkele veengebieden heen. Op de kaart van Van Geel-

*Manuscriptkaarten gecombineerd met fijne zandgronden. De fijne zandgronden zijn lichtgrijs en bestaande veengebieden donkergrijs; voor het gearceerd gebied zijn geen gegevens beschikbaar (kaartbe-
werking: Mirte Stamkot).*

kercken uit 1631 worden aan beide zijden van de grens *turfkoulen* weergegeven, zowel Gelderse als Münsterse. De kaarten die Van Geelkercken van deze gebieden maakte zijn over het algemeen gedetailleerd.

In totaal zijn voor dit onderzoek 13 manuscriptkaarten gebruikt. Een aantal veentoponiemen die nog niet genoemd zijn, maar wel aanwezig zijn op deze kaarten zijn: *Barehemsche Veen*, *Bercke Veen*, *Brandveen*, *Buurveen*, *Haldendijks Veen*, *Haselaerveen*, *Hattumsveen*, *Hoge Meddehose Veen*, *Hoge Veen* (bij Dorth).

EEN GEBIEDSDEKKEND KAARTBEELD

In het onderzoek zijn de verzamelde gegevens met elkaar vergeleken en op basis van een ondergrond vertaald in een gebiedsdekkend kaartbeeld. In een digitaal model zijn de gegevens nauwkeurig op kaart ingetekend, zodanig dat ze op elkaar geprojecteerd kunnen worden. Om te

De kaart van Sepp gecombineerd met fijne zandgronden (kaartbewerking: Mirte Stamkot).

komen tot een gebiedsdekkend kaartbeeld was het nodig de juiste ondergrond te gebruiken. Gekozen is voor de Nederlandse Bodemkaart (Nebo), opgenomen van 1952 tot 1954. De kartering heeft plaatsgevonden toen de intensivering van de landbouw, met de bijbehorende ontwatering, nog maar nauwelijks was begonnen. De kaart geeft dus een vrij oorspronkelijk beeld van de natte en droge gronden.

Een soortgelijke methodiek is door Renes, Schuijf en Vervloet gebruikt voor het samenstellen van de 'Kaart van Nederland in 800' en door Spek voor het opstellen van de reconstructiekaart in Drenthe. Om de veen- en moerasgebieden in de Achterhoek aan te geven hebben Renes, Schuijf en Vervloet de bodemkundige eenheid 102 (naast de eenheden met veen) van

de Nebo-kaart gebruikt (Renes en Schuijf, 1984, p. 85). De eenheid 102 bestaat uit gleygrond: zeer arm, lemig fijn zand.

Binnen dit onderzoek hebben we gemeend andere en meerdere eenheden als ondergrond te moeten gebruiken. De keuze hiervoor is gemaakt op basis van de opbouw van formaties met een veendek elders in Nederland en de eerste vergelijkingen op basis van de digitale kaart. Van de Formatie van Nieuwkoop (veen) is bekend dat deze meestal met een duidelijke grens op zeer fijn tot matig grof zand en leem van de Formatie van Bostel ligt (De Mulder, 2003, p. 350). Van enkele voormalige veenrelicten met moerige bovengrond is gebleken dat deze zijn gesitueerd op een podzolgrond. Binnen ons gebied zijn nauwelijks nog moerige gronden aanwezig, maar de Nebo-kaart geeft wel podzolgronden weer. Uit onderzoek in Drenthe blijkt verder dat veen zich op en over hogere gronden

Veentoponiemen van de Hottinger-atlas 1773-1794 en de Topographische en Militaire Kaart 1736 en 1759 gecombineerd met fijne zandgronden (kaartbewerking: Mirte Stamkot).

kan ontwikkelen (Spek, 2004, p. 171), ook voor de Achterhoek was deze constatering al gedaan (Renes en Schuijf, 1984, pp. 85-86). De geselecteerde eenheden als ondergrond voor de voormalige veengebieden zijn alle podzolgronden, die bestaan uit leemarm en fijn zand. Deze zijn gesitueerd op zowel de lage, de middelhoge als de hoge gronden. Op de Nebo-kaart zijn dit de eenheden 101, 107 en 116, in het vervolg aangeduid als *fijne zandgronden*. De hypothese van het onderzoek was dat de voormalige veengebieden voornamelijk gesitueerd waren op die fijne zandgronden. Om na te gaan of deze aanname klopt, is van de verzamelde gegevens

nagegaan in hoeverre ze overlappen met de fijne zandgronden.

- De toponiemen van de gebruikte manuscriptkaarten en veentoponiemen uit verschillende atlassen van het Staring Instituut in Doetinchem geven een maximale overlapping met de fijne zandgronden. Daarbij moet worden opgemerkt dat er ook veentoponiemen buiten de fijne zandgronden vallen. Beide bronnen zijn waardevol, omdat de gegevens exact ingetekend konden worden. Bovendien dateren de gegevens uit de periode van de 16e tot 18e eeuw waarin de veenbedekking groter was dan in later tijd.
- De kaarten van s'Grooten (1559), Blaeu (1650), een *onbekende cartograaf*⁶ (tussen 1610 en 1700) en Sepp (1773) komen op hoofdlijnen overeen. Deze kaarten geven een globale indruk van het landschap en daarmee

bruik, er zijn geen aanwijzingen gevonden voor een grootschalige wijze van afgraven. In eerste instantie vond het turfsteken op een onsystematische manier plaats. Dit had uiteindelijk een negatieve uitwerking op de bruikbaarheid van de gebieden. Het gevolg was dat er voor het afgraven van veen verschillende regels werden opgesteld. Deze regels konden per marke verschillen. Voor een brede zone langs de IJssel en de Oude IJssel is meer studie nodig. Binnen de gestelde onderzoeksaanname bevonden er zich in dit gebied geen veengebieden. Mogelijk is er ook hier veen aanwezig geweest. De bodemkaart van Nederland (Stiboka, 1983, 33 oost en 40 oost) geeft hier enkele kleine veenrelicten weer. Onder invloed van de rivieren heeft de ondergrond hier een andere opbouw. Uitspraken over veenbedekking in relatie tot de ondergrond zullen mogelijk vanuit een ander perspectief benaderd moeten worden.

Where peat grew: the *Achterhoek* (province of Gelderland)

For quite some time the assumption has been that in the past the Achterhoek, the eastern part of the province of Gelderland, was partly covered with peat. The extent and location of the peat bogs was largely unknown. This article summarises a recent study of the Achterhoek peat bogs. The peat areas have disappeared mostly because of digging by the local farmers, large scale commercial extraction did not occur. The peat digging was unsystematic and had negative effects on agricultural use. Therefore peat digging was regulated from the 17th century onwards. Historical data (toponyms, maps) indicating peat areas coincide largely with the map unit fijne zandgronden (fine sands) of the Dutch soil map of 1952-1954, which leads to the conclusion that about 20% of the Achterhoek area was covered with peat.

NOTEN

Afstudeerscriptie Wageningen Universiteit, 'Waar de venen groeiden', de situering en transformatie van

veengebieden in de Achterhoek, maakt onderdeel uit van het Oost-Nederland project van het NWO. Dit project staat onder leiding van prof. drs J.A.J. Verwolde die samen met ir. L. Keunen, één van de twee promovendi bij het project, mijn onderzoek heeft begeleid.

- 1 Gelders Archief, Huis Ruurlo, notulenboek van de mark 1795-1894, inv.nr. 0336.
- 2 Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen, 1783, kaart nr. 893, behorend bij inv.nr. 6001.
- 3 Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen 1543-1795, bescheiden van algemene aard, inv.nr. 5203.
- 4 Gelders Archief, Huis Ruurlo, stukken betreffende Het Veen, 1827, inv.nr. 1270.
- 5 Gelders Archief, Huis Ruurlo, notulenboek van de mark 1795-1894, inv.nr. 0336.
- 6 Gelders Archief, Huis Verwolde, stukken betreffende processen, inv.nr. 1140/1142.
- 7 Gelders Archief, Huis Verwolde, markeboeken van Verwolde, Laren en Oolde, 1530-1734, inv.nr. 1135.
- 8 Gelders Archief, Huis Verwolde, stukken betreffende processen, 1642-1804.
- 9 Martens van Sevenhoven, 1925, inv.nr. 1158.
- 10 Streekarchief Regio Achterhoek, inventaris van het oud-archief van de stad Eibergen, 1560-1811, inv.nr. 95.
- 11 Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen 1543-1795, bescheiden van rechterlijke aard, inv.nr. 5203.
- 12 Gelders Archief, Marken en Maalschappen, 1650, kaart nr. 162, schaal ca. 1:21.000.
- 13 Gelders Archief, familie Van Dorth tot Medler, 1705, kaart nr. 813, inv.nr. 415, geen schaal vermeld.
- 14 Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen, 1631, kaart nr. 29, behorend bij inv.nr. 4470 en Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen, 1631, kaart nr. 30, behorend bij inv.nr. 4471, schaal ca. 1600 passen oftewel 1/2 uur gaans=125 mm. Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen, 1653, kaart nr. 49, behorend bij inv.nr. 4471(II), schaal ca. 1:30.000.
- 15 Gelders Archief, Hof van Gelre en Zutphen, 1731, kaart nr. 71, inv.nr. 4471(I), schaal ca. 1:13.500.

16 Kaart afkomstig uit: Twee eeuwen kartografie in Gelre: acht historische kaarten, Stichting Historie Peel-Maas-Niersgebied. Fotomechanische herdruk van de oorspronkelijke uitgaven: ca. 1560-ca. 1760, 8 gekleurde kaarten, Venray, 1981.

LITERATUUR

- BERENDSEN, H.J.A. (1998). De vorming van het land. Universiteit Utrecht, Assen.
- DROST J. (1998). Gelderse Landdagsrecessen 1721-1730. Handelingen en resoluties van de Staten van Gelre en Zutphen. Arnhem.
- ENTROP, P.J. (1772). Geographische beschrijving van de provincie van Gelderland. Amsterdam.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1989). Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750. Brussel.
- MAAS, L.H., ET AL. (2004). Boerderij- en veldnamen in Eibergen. Doetinchem, Stichting Staring Instituut.
- MAAS, L.H., AUTEURS: G. HARMSSEN EN B. MENKVELD (1988). Boerderij- en veldnamen in Hengelo (G). Doetinchem, Stichting Staring Instituut.
- MAAS, L.H., EN A.H.G. SCHAARS, AUTEUR: H.H. HENNINK (1998). Boerderij- en veldnamen in Zelhem. Doetinchem, Stichting Staring Instituut, H.J. Steenbergstichting.
- MAAS, L.H., EN A.H.G. SCHAARS, AUTEURS: A.TH. BLOEMENDAL EN P. MEERDINK (1992). Boerderij- en veldnamen in Winterswijk. Doetinchem, Stichting Staring Instituut.
- MAAS, L.H., EN A.H.G. SCHAARS, AUTEURS: G.H. EGGINK EN R. TEN PAS (1995). Boerderij- en veldnamen in Borculo. Doetinchem, Stichting Staring Instituut.
- MAAS, L.H., EN A.H.G. SCHAARS (RED), AUTEUR: B.J. DORRESTEIJN (1998). Boerderij- en veldnamen in Aalten. Doetinchem, Stichting Staring Instituut.
- MAAS, L.H., EN A.H.G. SCHAARS (RED), AUTEUR: J. NENGERMAN (2003). Boerderij- en veldnamen in Lochem. Doetinchem, Stichting Staring Instituut.
- MAKKINK, J.B. (1956). Rondom het boerenleven in Zelhem. Zelhem.
- MARIS, A.J., EN H.L. DRIESSEN (1973, 1978). Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen 1543-1795, het Hof van Justitie 1795-1802 en het Departementaal Gerechtshof 1802-1811. Arnhem, Gelders Archief, inventaris 0124.
- MARTENS, R. (RED. R. MARTENS, ET AL.) (1986). Statistische beschrijving van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808. Deel II. Het Kwartier van Zutphen. Arnhem.
- MARTENS VAN SEVENHOVEN, A.H. (1925). Inventaris van het archief van de Gelderse Rekenkamer 1559-1795, en van de Commissarissen, belast met het beheer van de Gelderse Domeinen 1543-1559. 's-Gravenhage, Arnhem, Gelders Archief, toegangsnummer 0012.
- RENES, J., EN J. SCHUIJF (1984). Historische geografie van Nederland in kaart; toelichting op de kaarten 5 en 6 in deel 2 (Bewoningsgeschiedenis) van de nieuwe editie van de Wetenschappelijke Atlas van Nederland. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift 2, pp. 83-89.
- SPEK TH. (2004). Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Utrecht.
- STRONKS, C.N. (1984). Beheer en gebruik van het Wolfersveen in de gemeente Zelhem. In: A.P. DE KLERK (RED.), Historische geografie in meervoud. Utrecht.
- VERVLOET, J.A.J. (2000). Zandlandschap. In: s. BARENDS, ET AL., Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering. Utrecht, pp. 104-127.

KAARTMATERIAAL (GEDRUKT)

- Topografische Dienst. De Grote Historische Atlas van Nederland (Topographische en Militaire Kaart, TMK), schaal 1:50.000. Vervaardigd tussen 1836 en 1859.
- STIBOKA (1960). Nederlandse bodemkaart (Nebo), schaal 1:200000, opname van 1952 tot 1954. Wageningen.
- STIBOKA (1975). Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50 000, kaartblad 40 Oost Arnhem. Wageningen.
- STIBOKA (1979). Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50 000, kaartblad 33 Oost Apeldoorn. Wageningen.

- STIBOKA (1979). Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50 000, kaartbladen 34 West en 34 Oost Enschede – 35 Glanerbrug. Wageningen.
- STIBOKA (1983). Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50 000, kaartbladen 41 West Aalten en 41 Oost Aalten. Wageningen.
- STICHTING HISTORIE PEEL-MAAS-NIERSGEBIED (1981). Twee eeuwen cartografie in Gelre: acht historische kaarten, fotomechanische herdruk van de oorspronkelijke uitgaven: ca. 1560-ca. 1760. Venray.
- VERSELT, H.J. (2003). De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794. Groningen.
- WIEBERDINK, G.L. (1989). Historische Atlas Gelderland: chromotopografische kaart des Rijks, 1:25.000. Robas Producties.
- GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN**
- Gelders Archief Arnhem
- Huis Ruurlo (toegangsnummer 0894);
  - Huis Verwolde (toegangsnummer 0556);
  - Hof van Gelre en Zutphen (toegangsnummer 0124);
  - Gelderse Rekenkamer (toegangsnummer 0012);
  - Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd (toegangsnummer 0016-01);
  - Marken en Maalschappen (toegangsnummer 0366);
  - Familie van Dorth tot Medler (toegangsnummer 0456).
- Streekarchivariaat regio Achterhoek Doetinchem
- Inventaris van het oud-archief van de stad Eibergen.